

Előszó

BERÉNYI ISTVÁN

A Földrajzi Értesítő jelen füzetében megjelenő tanulmányok jelentős része az OTKA által támogatott „Budapest városszerkezete átalakulásának szociálgeográfiai konfliktusai” c. (T 01280) téma keretében készült. A kutatási eredmények nem lebecsülendő hányadát munkatársaink már az 1993 tavaszán megtartott II. Földrajzi Tudományos Napon előadások formájában ismertették (I. e. füzet 221–292. oldalait), a további budapesti vizsgálatokról az alábbi füzet rész ad áttekintést, kiegészülve egy német nagyvárosra (München) és egy magyar kisvárosra (Pápa) vonatkozó anyaggal.

A téma 1994. évben történt lezárása csupán formális, mert sem az elért eredmények teljes körű publikálására nem kerülhetett sor, sem a tényleges kutatás nem fejeződhetett be, noha az OTKA programban foglaltak teljesültek. Ez utóbbi oka, hogy a népszámlálási adatokat egy évvel később kaptuk meg, mint ahogy a program elkezdődött, s csak ezután nyílt lehetőség a nemzetközi együttműködésben szereplő struktúraelemzés tartalmának tisztázására. A feldolgozást az is lassította, hogy az intézeti (FKI) ARC/INFO rendszer kiépítése az anyagi nehézségek miatt csak lépésről–lépésre történhetett.

A nehézségek áthidalására a tematikus térképek egy részét terepbejárással szerzett információk alapján készítettük, ami ugyan lassította a feldolgozást, de a térképek topografikus szempontból pontosabbak lettek. E térképek egy részét a Budapesti Műszaki Egyetem, másik részét a Technische Universität (München), az Universität Wien és a Freie Universität (Berlin) hallgatói készítették, amiért külön köszönetet kell mondani G. HEINRITZ (München), E. LICHTENBERGER (Bécs) és G. KLUCZKA (Berlin) professzoroknak. A felvételezésekkel és elemzéssel kapcsolatos kiértékelések és eredmények különféle egyetemi disszertációkban, diplomamunkákban, tanulmányokban jelentek meg (l. a csatolt publikációs jegyzéket).

A hazai kutatások eredményei közül néhányat az alábbiakban azért mutatunk be, hogy érzékeltesük a kutatás összetettségét, s utaljunk arra, hogy a programnak csupán egy, az OTKA támogatás keretében betervezett szakasza zárult le. A kutatási folyamatban feltárt funkcionális szerkezetváltási konfliktusok közül kettő különösen élesen

vetődött fel: az épített környezet (a beépítés) és a természeti feltételek ellentmondásai, valamint a városi életterek felbomlásának funkcionális és társadalmi konfliktusai. Mindez megszabja a további kutatások irányát.

A téma művelése azzal a céllal indult, hogy részben nemzetközi kutatás keretében feltárja a városszerkezet átalakulásának azokat a konfliktusait, amelyek Budapest makroregionális helyzetének megváltozásából, a hazai gazdaság posztindusztriális fejlődési szakaszából, a gazdaság és társadalom struktúraváltásából következnek. A kutatás nemzetközi jellegét az adta, hogy a funkcionális szerkezetátalakulás főbb elemeit München és Bécs átalakulásával hasonlítottuk össze a fenti intézmények együttműködésével.

A funkcionális szerkezet alatt ez esetben a szociálgeográfiai alapfunkciók (lakás, munka, kereskedelem stb.) térbeli rendszerét értettük, s azt elemeztük, hogy e rendszer átalakulásának milyen csoportspecifikus összefüggései, konfliktusai vannak vagy lehetnek. A térszerkezet átalakulását statisztikai adatok alapján képzett mutatók, terepbejárással történt felvételezés, kérdőíves adatgyűjtés, összehasonlító kartográfiai elemzés együttes alkalmazásával végeztük.

Főbb kutatási eredmények

A téma kutatása abból a feltételezésből indult ki, hogy Budapest funkcionális városszerkezetét az 1970–1985 közötti tömeges lakásépítés, a gazdasági szerkezet 1980-as évekkel felgyorsuló átalakulása, majd a határnyitás – s ezzel összefüggésben a város interregionális kapcsolatában bekövetkezett irány- és szerepváltás – alapvetően átformálja. Ennek az átalakulásnak szociálgeográfiai szempontból több konfliktusforrása van, mert az egyes alapfunkciók eltérő módon követik a térszerkezet átalakulását, s az egyes társadalmi csoportok szempontjából annak konzekvenciái is különbözőek.

1. *A társadalom térszerkezetének markáns átalakulását* mutatja mindenekelőtt az a tény, hogy a főváros periferiájára (a külső kerületekbe) és a város közigazgatási határán lévő öt városba (Szentendre, Érd, Budaörs, Szigetszentmiklós, Dunakeszi) mintegy 300 ezer ember költözött 1970–1990 között a koncentrált állami lakásépítés következtében, ami alapvetően megváltoztatta a város társadalmi szerkezetét. Az 1970–1980 közötti időszak még a klasszikus lakáelosztás időszaka, s csak ezt követően erősödnek fel a lakáspiacnak azok a főbb elemei (a tulajdonviszonyok átalakulása, egyéni lakásépítés, a minőségi szempontok előtérbe kerülése, lakáscsere stb.), amelyek már erőteljesebb területi különbséget hoztak létre a lakásállomány területi eloszlásában (KOVÁCS Z. 1992).

A lakáspiac felerősödésével átértékelődőben van a lakásállomány, s a lakásárak területi különbségében egyre nagyobb szerepet játszik a lakás- és lakókörnyezet minősége, állapota, funkcionális környezete. A funkcionális rendszer átalakulásának egyik fontos sajátossága a city-képződés felgyorsulása, aminek következtében a Belváros elavult épületállományában csökken a lakásfunkció jelentősége, s növekszik a városi funkciók által elfoglalt terület (irodák, üzletek, bankok stb.). Az államosított belvárosi

bérlakások előregedő és elszegényedő lakónépessége ugyanakkor sem a lakásprivatizációnak, sem a lakásállomány felújításának, sem a megjelenő új városi funkcióknak nem lehet aktív társadalmi csoportja.

A szerkezetváltás természetesen a konfliktusok új típusú kialakulását eredményezte. Azzal, hogy 1970–1980 között a Belváros, ill. a belső lakóöv aktív népességének jelentős hányada átköltözött a budai lakóövezetbe – ill. kiköltözött a városperem új lakótelepeire –, megnőtt a lakó- és munkahely közötti távolság, ami felerősítette a városon belüli népességmozgást.

A városközpontban lévő munkahelyeken dolgozók többsége magasan kvalifikált középpalkalmazott (minisztériumok, bankok, kulturális intézmények alkalmazottai) vagy a nagy- és a kiskereskedelmi szférában dolgozó szakember. E csoportok főként a budai lakóövezetben tudtak új lakást venni, míg a szolgáltató vagy az ipari szektorban dolgozók jelentős része inkább a külső kerületek állami lakásépítései révén jutott lakáshoz. Az állami és magánérs lakásépítés tehát térben is elkülönült, ami a városi társadalom vertikális hierarchiájának horizontális „széthúzását” eredményezte. A szegregálódást tehát nem tisztán a lakáspiac kialakulása hozta létre, hanem inkább a várostervezés, amiben persze a vagyoni különbség is megnyilvánult.

Ez a fajta területi szegregálódás önmagában még jelentene társadalmi konfliktusforrást, ha a lakáshoz jutás feltételei nem romlottak volna, de amíg az egyik oldalon a minőségi lakásépítés látványosan megugrott, addig a 80-as évek végére az állami lakásépítés töredékére esett vissza, aminek következtében a lakásra várók száma több mint 30 ezerre nőtt.

A külső kerületekbe kiköltözők munkahelye főleg az ipari zónában és kisebb részben a belső városrészekben van, ami szintén a városközpont felé irányuló forgalmat növeli (TINER T. 1992). A munka- és lakóhely térbeli elkülönülésének negatív konzekvenciái csak hosszabb távon csökkenthetők. Ennek lehetséges módja a Belváros lakófunkciójának megújítása (KOVÁCS Z. 1993a, b) – amire jó példa München (I. R. WIEßNER tanulmányát e füzet 381–402. oldalán) és Bécs belvárosa is –, valamint a központrendszer kiépítése (IVÁN L. 1994), de ezt eredményezné az ipari és szolgáltató telephelyek egy részének az M0 vonalára való kitelepítése is, mert az a kifelé történő „ingázást” erősítené. A városi közlekedés fejlesztése önmagában nem oldja fel a funkciók területi szóródásából adódó konfliktust, sokkal szerencsésebb a lokális igényeknek megfelelő funkció-konzentrálás (központrendszerek létrehozása révén).

2. *A munkahely-zónák szerkezeti és minőségi átalakulása szintén jól megfigyelhető jelenség.* A város szerkezetében a századfordulót követően már PRINZ Gyula két jól jellemezhető munkahelyövet különített el, a belvárost és az ipari zónát. Ez a szerkezet az 1950. évi városegysítéssel még erőteljesebbé vált és az 1970-es évek közepéig alig változott. Ezt követően az ipari decentralizációs politika némileg csökkentette ugyan a budapesti ipari munkahelyek számát, de ugrásszerű változás csak az 1980-as évek közepén jelentkezett, amikor az ipari termelés lelassult. Ennek következtében a távolsági, majd a napi ingázók száma is gyorsan csökkent.

Az új tendenciákkal párhuzamosan újabb ipari telephelyek az agglomeráció belső gyűrűjében jelentek meg, ami elsősorban az ipari szerkezetváltással és a tulajdonviszo-

nyok átalakulásával van összefüggésben (KISS É. 1993). Feltételezhető továbbá, hogy az M0-ás autópálya gyűrű teljes kiépítésével felerősödik a telephelyek kitelepülése az agglomeráció forgalmilag kedvező helyzetben lévő településeibe.

A belvárosban ezzel szemben a city-funkció erősödött, ami a kvalifikált, magas képzettségű munkaerőt igénylő munkahelyek számát növelte meg, különösen 1989 után, ami megmutatkozik a city horizontális terjeszkedésében is (LICHTENBERGER, E.–CSÉFALVAY, Z.–PAAL, M. 1994).

3. *A szolgáltatás–ellátás mint alapfunkció a városi funkcionális rendszer egyik legfontosabb eleme*, mivel a lokális társadalmon kívül a vonzásterület és az idegenforgalom igényeit is kielégíti, tehát kapacitása, minősége és ezek térbeli rendje többféle elvárás szerint alakul.

E funkció a metropoliszok fejlődésében meghatározó szerepet játszik a társadalom posztindusztriális fejlődési szakaszában, mindenekelőtt azokban az országokban és régiókban, ahol a piaci mechanizmus határozza meg a gazdaság – és közvetve a társadalom – egészének működését. Ebben az esetben a metropoliszok az adott ország, ill. régió innovációs–kommunikációs centrumaivá válnak, s koncentrálnak a harmadik és negyedik szektor legfőbb intézményeit.

Budapest esetében ez a funkciókoncentráció a századfordulón gyorsult fel, s vált a város a Kárpát-medence régiójának szervezőközpontjává. A nemzetállamok kialakulásával ez a szerveződő régió szétesett, s a központ (Budapest) elveszítette korábbi gazdasági szervező és innovációs súlyát a kelet-közép-európai régióban. (Közismert, hogy a KGST sem hozott valós interregionális gazdasági kapcsolatokat, az együttműködés az államok közötti tervszerű árucserére szorítkozott.)

Az 1989 utáni liberalizálódás elsősorban az interregionális kapcsolatokat élénkítette fel és a régió központjában lévő Budapest ebből gyorsan profitált. A megélnékülő kapcsolatok *első időszakában* Budapest kiskereskedelme indult látványos fejlődésnek, s az ebben rejlő gazdasági lehetőséget a profitérzékeny magántőke gyorsan kihasználta. Az 1980-as évekkel felgyorsuló privatizáció ebben a szférában talált kibontakozást, amelynek piaci hátterét a szomszédos országok hiánygazdasága is erősítette. 1989 után pedig a hazai vállalkozók egy csoportja – a megjelenő külföldi tőkével szövetkezve – már a szomszédos országokban is megjelent.

Az interregionális kapcsolatok *második fázisában* Budapest már a külföldi tőke közvetítőjeként jelenik meg. A bankok, kereskedelmi és biztosító társaságok stb. megjelenése és ezek interregionális kapcsolata a főváros innovációs szerepkörét erősíti. E funkció gyors fejlődése látványos változást hozott a belváros funkcionális átrendezésében, annak ellenére, hogy a cégek jelentős része ma még magánlakásokban „rendezkedett be,” aminek hátterében a tőkeszegénység és az óvatosság egyaránt jelen van. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy a piaccgazdaság kiépülésével ez a belvárosi funkcióváltás a városrész rekonsztrukciójának felgyorsulásában is meg fog nyilvánulni és látványos fejlődést hoz majd.

A város társadalmi térszerkezetének említett átalakulása – mindenekelőtt a városperiféria népességnövekedése – nem járt együtt a városi funkciók – s így a tercier szféra – horizontális kiépülésével, emiatt a szolgáltató ágazat nagy hányada változatlanul a

belvárosban maradt. A városperemi nagy lakótelepek szolgáltató–ellátó funkciója minimális és differenciálatlan szinten épült ki, ezért a magánvállalkozások megjelenése váratlanul érte a lakótelepeket.

A kiskereskedelmi hálózat térbeli differenciálatlanságát a helyszíni felvételezés jól kihozta. Az elegánsan és a szerényebben berendezett üzletek szinte egymás mellett vannak, s csupán a Váci utca és közvetlen környezete mutat viszonylag egységes színvonalat. Az árakban még ennél is kisebb a különbség a belváros említett üzletei és a körutak mentén lévők között, mivel már az előprivatizáció során új monopolhelyzetek alakultak ki. Ezért az exkluzív, ill. a jó-közepes és gyenge színvonalú üzletek áru- és árai között nincs olyan különbség, mint pl. München vagy Bécs hasonló kategóriájú üzletei esetében. Ezek minőségi differenciálódása és az elvárásoknak megfelelő térbeli rendje Budapesten csak most van kialakulóban.

4. A főváros funkcionális rendszerének átalakulása kihatott a város és városkörnyék kapcsolatára is. Az egyik legfontosabb változás, hogy a korábban domináns munka- és lakóhelykapcsolat háttérbe szorult, különösen azzal, hogy az ipari munkahelyek száma látványosan visszaesett. Ezzel párhuzamosan megnőtt a kisvállalkozások száma a városrégióban, amely szoros kapcsolatban van a városi funkciókkal, ill. a lakossági ellátással és szolgáltatással.

A területigényes új vállalkozások is elsősorban az agglomeráció belső gyűrűjéhez tartozó településekben jelentek meg, különösen a városi kivezető utak és az M0-as körgyűrű mentén. Valószínűsíthető, hogy a közlekedési infrastruktúra fejlesztése is elősegíti a funkcionális rendszer átrendeződését, mindenekelőtt a városi ellátó intézmények egy részének fokozatos „kitelepülését”. Ebbe az irányba hat az ingatlanpiac megélénkülése, a történelmi városrész telek- és ingatlanárainak gyors emelkedése, ami főként a területigényes funkciók kitelepülését gyorsíthatja fel.

5. A szociálgeográfiai kutatás egyik legfontosabb térdimenziója a lokális társadalom, ill. egy meghatározott életformacsoport funkcionális rendszerrel összefüggő térkapcsolata („in Gemeinschaft leben”).

Budapest társadalmi szerkezetének átalakulása (BERÉNYI I. 1994 a, b), a foglalkoztatással kapcsolatos lehetőségek és elvárások megváltozása (DÖVÉNYI Z. 1993), valamint a városba költözéssel kialakult új asszimilációk és struktúrák meglehetősen vegyes társadalmi szerkezetű lokalitásokat hoztak létre, ami differenciált társadalmi igényt jelent a társadalmi alapfunkciókkal kapcsolatban. Ez megnehezíti a funkcionális rendszer tervezését is, ezért szükségessé vált a város új élettér-típusainak meghatározása és lehatárolása. Az nyilvánvaló, hogy az élettér-típusok és a tervezés területi alapegységei nem lehetnek tökéletesen térrelevánsak, de ezek közelítése kívánatos, mert kedvezően befolyásolja a funkciók működését, javítja a lokális közérzetet, segíti a helyi közösség önszerveződését.

A városszerkezet szociálgeográfiai konfliktusainak elemzése – ill. annak eredményei – két irányba terelik a további kutatást: egyrészt aktuálissá vált a formálódó új életformacsoportok, élettér-típusok meghatározása és elhatárolása, másrészt fel kell tárnunk azokat a konfliktusokat, amelyek a város és régiója közötti funkcionális kapcsolatokat átalakulásából következnek.

A témában eddig megjelent publikációkat, ill. leadott disszertációkat – az e fűzetben közreadott tanulmányok kivételével – az alábbi irodalomjegyzék tartalmazza:

IRODALOM

- BERÉNYI, I. 1992. Die Veränderungen der funktionellen Struktur von Budapest im Spiegel der wirtschaftlich-gesellschaftlich-politischen Umgestaltung in den 1980-er Jahren. – In: Zur Ökonomischen und Ökologischen Problematik der Städte Ost-Mittel-Europas, Symposium in Graz, Jun. 1992. pp. 76–81.
- BERÉNYI, I. 1994a. Transformation of the Urban Structure of Budapest. – *GeoJournal*, 32. 4. pp. 403–414.
- BERÉNYI, I. 1994b. Changes in the social and regional structures of Budapest, 1970–1990. – *Acta Geologica Lovaniensia*, Vol. 34. pp. 463–467.
- CSÉFALVAY, Z.–ROHN, W. 1992. Die Transition des ungarischen und Budapester Wohnungsmarkets. – *ISR Forschungsberichte H. 6*. Wien, 47 p.
- DÖVÉNYI Z. 1993. Vándorlás, multikulturalitás és városfejlődés Budapesten. – *Műhely 11*. MTA FKI Bp. 16 p.
- HORVÁTH, W. 1994. Budapest als Fremdenverkehrsstandort. – Egyetemi doktori disszertáció, Universität München, 95 p.
- IVÁN, L. 1994. Spatial Structure and Inherency of the Central System of the Budapest Agglomeration. – *GeoJournal*, 32. 4. pp. 415–423.
- KISS É. 1993. A budapesti ipar szervezeti felépítése és néhány jellemzője. – *Földr. Ért.* 42. 1–4. pp. 225–241.
- KOVÁCS Z. 1992. A budapesti bérlakásszektor. – *Tér és Társadalom* 6. 3–4. pp. 55–73.
- KOVÁCS Z. 1993a. A társadalmi-gazdasági átalakulás hatása Budapest városfejlődésére. – *Földr. Ért.* 42. 1–4. pp. 41–51.
- KOVÁCS, Z. 1993b. Der Aufschwung der Innenstädte. Das Beispiel Budapest. – In: *Arbeiten und Wohnen in Städtischen Quartieren*, Birkhauser, Basel, pp. 328–343.
- KOVÁCS, Z. 1994. City at the Crossroad: Social and Economic Transformation in Budapest. – *Urban Studies*, 31. 7. pp. 1081–1096.
- LICHTENBERGER, E.–CSÉFALVAY, Z.–PAAL, M. 1994. Staltverfall und Stadterinnerung in Budapest. – *Beiträge der Stadt- und Regionalforschung*, Bd. 12, Wien, 162 p.
- MEHNER, J. 1993. „Neue Gründerzeit“ in Budapest. Stadtentwicklung unter veränderten Rahmenbedingungen. – Egyetemi doktori disszertáció, Universität München, 99 p.
- TINER T. 1992. Bécs és Budapest közlekedési gondjainak összehasonlító földrajzi vizsgálata. – *Műhely 4*. MTA FKI Bp., 26 p.
- TÓZSA I. 1994. Ferencváros életre kel. – *Élet és Tudomány* 49. 40. pp. 1264–1966.